միջնով և ասանացեալ գեղեցկութեամբ Հրէից զոր ած նա 'ի Պաղեստինեայ, և այցելութեամբ Թադէի առաքելոյ պատուեալ և օրհնեալ, կրկին և մեծապէս պայծառացաւ յետ Թ դարու և 'ի սկիզբն Ժ, բազմապատիկ և մեծավայելուչ շինութեամբք Գագկայ արքայի, որ և ապարանս հոյանալորս և ամրոցս շինեաց 'ի նմա ամենազան գրուագեալ զարդուք, զորս ջուրցն ծածկեալ հետախաղաղ արարեալ է. բայց կանգուն կայ Ս. Խաչ եկեղեցին շինեալ հրամանաւ նորա և ձեռնտուութեամբ յամին 915–921, որ բոլորշի խաչաձևութեամբն և բարձրակառոյց գմբեթաւն վայելչացեալ՝ զարմանալի ևս է և միակ ընդ ամենայն Հայս՝ պատկերօքն սրբոց և անասնոց և բուսոց՝ որովք համակ քանդակեալ ծածկեալ են արտաքին երեսք քարանց եկեղեցւոյն, ճարտարեալք 'ի Մանուէլէ կրօնաւորէ արուեստագիտէ. յորս թէպէտ և ոչ երևի նրբութիւն, այլ ազգուութիւն և ճոխութիւն և վաստակ բազում. ճոխագոյն ևս էր ապառոյք և արծաթի զարդուք և գեղանկար պատկերօք ներքին եկեղեցւոյն, որ արդ մերկացեալ է. խոր 64' են երկայնութեան նորա և 50' լայնութեան. և քարինքն բերան 'ի հեռաստանէ 'ի հարաւոյ գաւառին Բաղիշու 'ի Կափոծ անուանեալ գեղջէ, ուր ազգ կռապաշտ Ջուրարիկ անուն ապաստանէր 'ի բերդ հզօր, զոր առեալ և քանդեալ Գագկայ՝ նաւով խաղացոյց այսր զքարինսն. 'ի վերայ հարաւային դրան եկեղեցւոյն կայ աղօթատեղի Թագաւորին, որոյ հին մատք կամ սանդուխք ծածկեալ են. կիսաեղծ է և հին արձանագիրն. զանգակատունն և ժամատունն նորաշէնք են: Նորաշէն է և մենաստանն, յորում նստի Կաթողիկոս ինքնագլուխ յաւուրց անտի Գագկայ արքայի, անընդհատ յաջորդութեամբ 113 Տեարանց կացեալ յաթոռն մինչև ցայժմ. որոց թէեւ ամփոփեալ արդ՝ ունի զհարաւակողմն ծովուն և զաբեւլս մինչև յեւս սահմանաց Հայոց: Չիք արդ այլ շինուած նշանաւոր 'ի կղզւոջն, բայց մատրանք անշուքք և ամայիք, և գերեզմանք հարանց տեղւոյն, և ամրոց մի փոքր մատրամբ հանդերձ 'ի հարաւոյ կուսէ կղզւոյն՝ արդ անջատեալ 'ի նմանէ ալեօք ծովուն. և վէմ մի բեռագիր բերեալ այլուստ և եդեալ առ դրամբ եկեղեցւոյն. նա և 'ի բուսաբերութենէ զուրկ է կղզին ապառաժ գոլով: — Ժամու և կիսով յարևմտից Աղթամարայ կայ Առտէր կղզեակ անբնակ խոտավէտ. և սա այսպէս կոչեցեալ վասն երևելոյ անդ Տիրամօրն առ Ս. Գրիգոր Նարեկացի և ընծայելոյ առ նա զՏէրն կուսածին: — Ի փոքր կամ 'ի սորև պարանոցաձև մասին ծովուն կայ Կտուց կղզի քարաժայռ, և բնակարան անապատական միանձանց, Ս. Կարապետ եկեղեցեաւ. և վերագոյն 'ի ծայր պարանոցին կայ Լիմ մեծագոյն կղզեացն, կիսաժամու հեռի 'ի ցամաքէ, Ս. Գէորգ եկեղեցեաւ, և անապատաւ միաբանից՝ զոր հաստատեաց Ներսէս վարդապետ Մոկացի յամին 1622, և միաբանքն են իբրև 50 թուով, աղք խստակրօնք, աղօթակացք անձանձիրք, նոյնպէս և կուսայսն. առ սոսա անթերի պահին նախնեացն կարգեալ սահմանք ժամակարգութեանց և օր ըստ օրեայ սաղմոսաց: Երկոցուն ևս անապատացն են 'ի մերձակայ եզեր ցամաքին Դրսի տունք իբրև հիւրանոցք կամ օթևի տունք, ուր դեռահասակ նորընծայք մարզին և ապա անցանեն 'ի կղզին: Ի Լիմ՝ քանզի ընդարձակ է և գիւղ՝ յաջողի և մշակութիւն. յամին 1847 ապաստանք Պէտէրխանոյ յարձակեցան 'ի Դրսի տուն և 'ի կղզին Լմոյ, 'ի վտանգի կացուցանելով զմիաբանսն, որոց հայր էր Տէր Գաբրիէլ այժմեան առաջնորդն Վանայ:

94. Արևելակողմն վիճակին Վանայ յայնկոյս լերանց Վարագայ մինչև 'ի սահմանն Պարսից՝ երկիր սակաւածանօթ է. յորում նշանաւորք և յայտնիք են Հաւուշ լիճ առ համանուն գիւղիւ 100 տամբք Հայոց, դառնահամ ջրով և մանր ձկամբք, յերից կողմանց պատեալ 'ի լերանց և որձակ յարևելեան դիմէն. այս թուի Ծովակն աղի և մանրաձուկն՝ առ որով դադարեաց Հայկն նահապետ ազգիս մերոյ 'ի խաղալն 'ի վերայ Բելայ. քանզի և հուպ առ կռան կայ տեղի չահատակութեան հսկայիցն այնոցիկ արանց և հռչակագոյնն և առաջին դաշտ ճակատամարտի, 'ի ՀԱՅՈՑ ՁՈՐ վիճակի. որ ձգի յելից կուսէ և 'ի հարաւոյ լճին և լերանց Վարագայ, ձորադաշտ ընդարձակ և երկայն 'ի միջավայր երկայնաձիգ լերանց՝ որք բոլորեն ընդ հարաւ արևմտից 'ի Խօշապ կոյս, և ընդ մէջ անցանէ Հորփոծ գետ որ այժմ Խօշապ կոչի. սփռեալ են 'ի դաշտին գիւղօրայք Հայոց, յորոց մի է և Աստուածաշէնն կոչեցեալ վեհագոյն անուամբ քան զամենայն շէնս աշխարհիս, դաստակերտ դիւցախառն հօրս Հայոց, որում ազգեալ տեսն անդ Աստուծոյ և ցուցեալ զաղեղն և զնետ. և շինեալ քաջին բերդ յերկայնանիստ քարակաուր բլրին որ կայ յերի գեղջն 'ի մտից կուսէ անջատ և մեկնակ. և ցարդ կան մընացուածք բերդին՝ որ յիւր անուն Հայկաբերդ կոչի խարսխեալ 'ի գագաթան քարաբլրին հսկայակերպ տաշածոյ վիմօք մեծամեծօք, և փոս փորեալ 'ի միջի 'ի քարաժեռին: — Են 'ի ձորադաշտին և մենաստանք անշքացեալք, որպէս Խէկոց վանք, և 'ի հիւսիսոյ նորա և վիճակին Աբրահամ Խոջադանոյ, այն է աշակերտն Ղևոնդեանց, զորմէ ճառէ Եղիշէ. և գերեզման նորա 'ի նմին: — Ի հարաւոյ Հայոց Ձորոյն կայ ԽՕՇԱՊ վիճակ, քաղաքաւանաւ յանձն համանուն գետոյն, աւերակ մզկիթօք, բաղանեօք և կամրջօք, կալեալ 'ի Քրդաց, որոց բէկ ինքնագլուխ նստէր 'ի Մահմուտիէ բերդի յապառաժի բարձու, շինեալ 'ի ԺԵ դարու, և նեղէր զսահմանս Վանայ, մինչև նըւաճեցաւ յՕսմանեանց յամին 1847: — Ի հարաւոյ կուսէ Խօշապայ կայ ՔԱՐՊԱՀ վիճակ, որ է երկիր ԱՆՁԵՒԱՑԵԱՑ գաւառի, յորում անուանի և հին ուխտատեղին Հոգւոց վանք շինեալ 'ի Բարթուղիմեայ առաքելոյ 'ի պատիւ Վերափոխման Տիրամօրն, զորոյ և զպատկեր փայտեայ զձեռագործ Յովհաննու Աւետարանչի՝ եդ 'ի նմա, և ցարդ թուի լինել անդ, այլ անշքացեալ և անծանօթացեալ է տեղին:

95. Հարաւակողմն ծովուն Վանայ ՌՇՏՈՒՆԵԱՑ երկիրն է, որ այժմ ՈՍՏԱՆ և ԳԱՒԱՇ կոչի, երկայնաձիգ պարու լերանց զատուցեալ յաշխարհէն Մոկաց: Ի հարաւոյ գետոյն Խօշապայ և յարևելից հարաւոյ ծովուն Վանայ ձգի բարձր և ծաղկաւէտ լեառն